

VU Research Portal

Hoogvliet, Gabelentz en het Sjineesch: Uit de geschiedenis van de taaltypologie

Noordegraaf, J.

published in

Amicitia in Academia: Composities voor Els Elffers
2006

[Link to publication in VU Research Portal](#)

citation for published version (APA)

Noordegraaf, J. (2006). Hoogvliet, Gabelentz en het Sjineesch: Uit de geschiedenis van de taaltypologie. In J. Noordegraaf, F. Vonk, & M. van der Wal (Eds.), *Amicitia in Academia: Composities voor Els Elffers* (pp. 143-153). Stichting Neerlandistiek VU/Nodus Publikationen.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal ?

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

E-mail address:

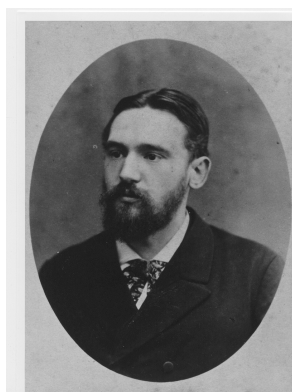
vuresearchportal.ub@vu.nl

Hoogvliet, Gabelentz en het Sjineesch

Uit de geschiedenis van de taaltypologie

Jan Noordegraaf *

1. Een ‘miskend genie’

In zijn recent verschenen *Semiotaxis* komt C.L. Ebeling (2006: 475, 471) te spreken over de “partikels van Hoogvliet” en over de in de literatuur herhaaldelijk geciteerde “klassieke zin” die je met deze partikels kunt maken: *Geef die boeken dan nu toch maar 'es even hier*. Ebeling vindt dat je met deze partikels veel meer zinnen kunt maken dan Hoogvliet dat heeft gedaan, maar daar gaat het me hier nu even niet om. Het is op z'n minst intrigerend dat ruim een eeuw na verschijnen Hoogvliets observaties nog steeds worden geciteerd. Het aangehaalde zinnetje staat namelijk in Hoogvliets *Lingua* uit 1903, een

* Adres: Faculteit der Letteren, Vrije Universiteit Amsterdam. E-mail: j.noordegraaf@let.vu.nl.

© Jan Noordegraaf, Frank Vonk, Marijke van der Wal red. (2006). *Amicitia in Academia. Composities voor Els Elffers*. Amsterdam: Stichting Neerlandistiek VU; Münster: Nodus, 143-153.

boek dat door de significus Jacob Israel de Haan (1881-1924) ooit als volgt is getypeerd: “Er is in Nederland veel te weinig taalfilosofie en er is maar één werkelijk wijsgeerige spraakkunst: *Lingua* door J.M. Hoogvliet”.¹

Jan Marius Hoogvliet (1860-1924), de afvallige domineeszoon die door M.C. van den Toorn eens “een wat vergeten taalkundige” is genoemd, studeerde vanaf 1878 klassieke talen te Leiden. Hij promoveerde er in 1885 op een in het Latijn geschreven filologisch proefschrift, *Studia Homerica*. In het voorwoord betuigt Hoogvliet onder meer zijn dank aan de hoogleraar Henri Kern (1833-1917), vermaard sanskritist en kenner van talrijke niet-Indo-Europese talen. Naast de studie van het Grieks, aldus Hoogvliet (1885:vi), “grammatica comparata plurimum semper mihi arridebat” en daarbij was Kern altijd “praesto [...] quoties in difficilis scientiae spinosis initiis haerebam”. Ook later bleef Hoogvliet regelmatig contact onderhouden met de Leidse ‘mahaguru’, een polyglot die de neiging had steeds méér exotische talen te leren. In 1903 leverde hij een bijdrage aan het *Festschrift* voor zijn leermeester. In datzelfde jaar ook werd hij privatdocent in de Scandinavische talen aan de Rijksuniversiteit te Utrecht.

Van de vijfendertig stellingen die Hoogvliet toevoegde aan z’n Leidse dissertatie is stelling 28 gewijd aan taaltypologie. Ze luidt: “Tussen analytische en synthetische talen bestaat geen wezenlijk in de natuur liggend verschil” (1885: 83). Het is een stelling die hij pas in *Lingua* nader adstrueert, mede aan de hand van het Chinees, een taal die hij niet zelf kende, maar waarvoor hij zich bij een eerdere gelegenheid geheel en al baseerde op de “bij uitstek praktische Chineesche Grammatica van von der Gabelentz” (1895: 4). Toen in september 1883 het zesde internationale oriëntalistencongres in Leiden plaatsvond – Kern was er vice-voorzitter –, was deze Gabelentz als deelnemer aanwezig en een exemplaar van zijn pas verschenen *Anfangsgründe der chinesischen Grammatik*, mét persoonlijke opdracht, is bij die gelegenheid in de Leidse UB beland.² Wellicht heeft de student Hoogvliet de geleerde

¹ Aldus Henri Borel in *Het Vaderland* van 2 juli 1924, waar hij De Haan herdenkt, die kort tevoren in Palestina slachtoffer was geworden van een moordaanslag (30 juni 1924). Hoogvliet, door Borel een “miskend genie” genoemd, was kort daarvoor, op zondag 22 juni van dat jaar in Den Haag overleden. De Haans mede-significus Frederik van Eeden (1860-1932) had “Dr. Hoogvliet, den linguïst” echter “alleen van zijn belachelijke zijde” leren kennen, zoals hij op 16 juni 1918 in z’n dagboek schreef.

² Gabelentz’ eerder verschenen *Chinesische Grammatik mit Ausschluss des niederen Stiles und der heutigen Umgangssprache* (Leipzig 1881), een boek van bijna 600 pagina’s, was door velen ook

Honorarprofessor uit Leipzig toen gezien, gehoord, en hem een hand gegeven toen hij hem op het Rapenburg aansprak: Gabelentz, wiens vader 24 talen sprak, had als gymnasiast zichzelf ook Nederlands geleerd. De *Anfangsgründe* is trouwens ook nog gebruikt door zulke uiteenlopende persoonlijkheden als de classicus-linguïst A.W. de Groot (1892-1963) en de Duitse schrijver ‘Dr. Phil.’ Karl Friedrich May (1842-1912).³ Hoe dit ook zij, het Chinese leerboek is een van de weinige contemporaine taalkundige werken die we bij Hoogvliet expliciet vermeld vinden. In *Lingua* bijvoorbeeld is geen bibliografie opgenomen.

Jaren later, in augustus 1908, zou Hoogvliet in Kopenhagen het vijftiende internationale oriëntalistencongres bijwonen. Toen hield hij er zelf een voordracht, getiteld “A new system of (psychological) grammar applied to the verbal forms of Sanscrit, Greek, Latin and other Indo-European languages”, en debatteerde er met de Poolse taalkundige Jan Baudouin de Courtenay (1845-1929) over de ideeën van Nikolaj J. Marr (1864-1934), wiens latere gedachtegoed in Stalins Sovjet-Unie niet onopgemerkt zou blijven. Wat Hoogvliet van de Georgische geleerde vond, dat vermeldt de geschiedenis helaas niet.

2. Gabelentz

De sinoloog en algemeen-linguïst Hans Georg Conon von der Gabelentz (1840-1893) is wel “eine Ausnahmerecheinung unter den Linguisten des letzten Drittels des 19. Jahrhunderts” genoemd (Bartschat 1996: 87). Inderdaad, in het aan August Leskien (1840-1916) opgedragen nummer van *Indogermanische Forschungen* bijvoorbeeld valt zijn programmatisch artikel over “Hypologie der Sprachen, eine neue Aufgabe der Linguistik” (1894) wat uit de

figuurlijk te zwaar bevonden. De *Anfangsgründe* was een wat handzamer boek van 150 bladzijden.

³ Namelijk voor zijn *Der Blaurote Methusalem: eine lustige Studentenfabrt nach China* (1888-1889). Het is in het Nederlands vertaald als *De pimpelpaarse Methusalem: een vrolijke studentenreis naar China*. Lang geleden heb ik veel van Karl May gelezen, maar ik herinner me dit reisverhaal niet.

toon naast de veelal minutieuze etymologische bijdragen van geleerden als Whitney, Saussure, Kern Jr. en talrijke andere historisch-taalkundigen. Het “raadselachtig opschrift” (Van Ginneken) van het stuk heeft te maken met het feit dat de auteur overleed voordat hij de drukproeven had kunnen corrigeren. Gabelentz, een Humboldtiaans georiënteerd taalkundige die zich net als Hoogvliet kritisch opstelde ten opzichte van de heersende neogrammatistische leerstukken, maakt duidelijk dat hij ernaar streeft om te komen tot “eine wahrhaft allgemeine Grammatik, ganz philosophisch und doch ganz induktiv” (1894: 7). Veel van dit onderzoeksprogramma vinden we terug in zijn taalkundig-theoretisch hoofdwerk, *Die Sprachwissenschaft. Ihre Aufgaben, Methoden und bisherigen Ergebnisse* (1891, 1901²), volgens Jespersen een van de “greatest works on general linguistics” uit de tijd rond 1900. Van Ginneken (1906: 522) roemt Gabelentz als “de talen-kenner uit de tweede helft der 19de eeuw, veel groter dan veel-beroemder Indogermanisten” en prijst diens “kapitale boek”. Over dat werk laat ook Anton Reichling (1898-1986) zich in 1947 nog in hooggestemde bewoordingen uit; Gabelentz is voor hem “een bijna visionair schouwer”.⁴

“The principles of linear ordering were one of Gabelentz’s specialities” (Plank 1991: 432) en het is dus niet verrassend dat we de naam van Gabelentz al op de eerste bladzijde van het proefschrift van Els Elffers tegenkomen; in haar magnum opus blijkt hij een van de meest geciteerde auteurs te zijn. Het verrast dan eigenlijk ook niet dat we in *Die Sprachwissenschaft* Paardekoopers éénzinsdeelsproef al geformuleerd vinden. Ook zou men Hoogvliets bekende observaties over partikels (zie §1) kunnen zien als een uitwerking van opmerkingen van Gabelentz (cf. Noordegraaf 1997). Over woordvolgordekwesties heeft Hoogvliet zich in *Lingua* verder niet uitgelaten; hij heeft zich vooral op het woord en de woordsoorten gericht.

Ik wijs hier nog kort op een andere parallel tussen Hoogvliet en Gabelentz. De filosoof-linguist J.A. dèr Mouw (1863-1919) prijst z’n vriend Hoogvliet om diens “scherpzinnige opmerking, dat als men de

⁴ Cf. Reichling 1966: 12. De enthousiaste Reichling laat Gabelentz in 1891 diens bekende passage over taal als systeem schrijven, maar hij citeert die uit de postume, door de bezorger uitgebreide tweede druk van het boek van 1901, zonder te beseffen dat deze door hem aangehaalde “berühmte Stellungnahme” (Coseriu) in de oorspronkelijke uitgave niet voorkomt.

volzinwoorden⁵ vervangt door 'n zin, die hetzelfde zegt, et onderwerp *ik* is en et werkwoord 'n niet-lichamelijke verrichting aanduidt" (Dèr Mouw 1903: 23-24). Een voorbeeld daarvan is een "uitroepwoord" als 'O!', dat omschreven kan worden door "ik-verwonder me of ik-bewonder". "Et moet, dunkt me, iedereen opvallen, hoe treffend juist dit is", voegt Dèr Mouw eraan toe. Om deze observatie nu is Hoogvliet ooit tot voorloper van John Ross en de performatieve analyse uitgeroepen. Maar Gabelentz (1891: 349) merkte in zijn *Sprachwissenschaft* al op dat bij bepaalde "Empfindungslauten ohne weiteres die erste Person als Subject" optreedt. Zijn voorbeeld is: "Au! = ich leide Schmerz".

Een interjectie omschrijven door middel van een zinnetje met 'ik' als onderwerp: bij Hoogvliet vind je niet alleen het voorbeeld "**Au! Ai!** beteekent **Ik**-voel-pijn!" (1903: 86), maar in vergelijking met Gabelentz heeft Hoogvliet in *Lingua* deze gedachte veel verder uitgewerkt, en wel voor alle "volzinwoorden" (cf. 1903: 85-89 voor een "meer uitvoerige bespreking").⁶

Een mogelijk punt van verschil is het feit dat de Duitse geleerde aan de hand van enkele voorbeelden laat zien

dass überall da, wo die Rede sich mit blossen (logischen) Satztheilen begnügt, das ihr Fehlende anderswärtsher gegeben ist, sei es durch die Worte des Gesprächsgegnossen, sei es durch die sonstige gemeinsame oder gegenseitig Lebenslage der beiden Redenden. Je enger die Beziehungen zwischen den Menschen sind, je gemeinsamer und

⁵ "Volzinwoorden drukken geheel alleen een volledige gedachte uit en vertegenwoordigen dus een heelen volzin, die anders uit twee of meer woorden zou bestaan" (Dèr Mouw 1906 [1948]: 9; cf. Hoogvliet 1903: 85-86). Merk op dat Henry Sweet (1845-1912) in 1877 een korte paragraaf schreef over "sentence-words", "a variety of words which have the peculiarity of always forming sentences by themselves". 'Yes' en 'no' bijvoorbeeld zijn "equivalent to affirmative and negative propositions" (Sweet 1877: 500).

⁶ Wie de oorspronkelijkheid van Hoogvliets ideeën en observaties zou willen nagaan, dient rekening te houden met het *caveat lector* dat Hoogvliet in zijn voorrede heeft uitgesproken: "Om de lezer in staat te stellen om op juiste en rechtvaardige wijze de verhouding te bepalen tusschen dit werk en andere geschriften, die over min of meer soortgelijke onderwerpen in Duitschland of andere landen zijn verschenen, kan het zijn nut hebben in deze voorrede met eenige nadruk het feit te vermelden, dat een goed gedeelte van de hier uitgesprokene ideeën *al verscheidene jaren vroeger* door mij in kleinere losse geschriften zijn in 't licht gegeven. Reeds ongeveer twintig jaar geleden ben ik met het opstellen van deze geschriften begonnen" (1903: iv-v).

beschränkter ihr geistiger Gesichtskreis ist, je deutlicher sich den Umständen nach ihr gemeinschaftliches Interesse ergibt: desto sicherer wird jene halbe, elliptische Rede ihren Zweck erfüllen. (Gabelentz 1891: 350)

Een duidelijke kijk op hoe taal in de dagelijkse werkelijkheid functioneert; onvolledige zinnen zijn er geen probleem (cf. Janssen 2006; Noordegraaf 2006). In *Lingua* richt Hoogvliet zich vooral op taalvormen en (onderliggende) taalstructuren; over taal in gebruik, om het zo maar kort te zeggen, vind je er niet zo veel meer, als ik het goed zie, dan de standaardopvattingen.

3. Het Sjineesch

Gabelentz speelt een belangrijke rol in de geschiedenis van de taaltypologie; hij kwam tenslotte tot een revisie van de traditionele morfologische typologie. In dat verband stel ik nu de vraag aan de orde wat Hoogvliet over taaltypologie heeft gezegd. In zijn “Universalgrammatik” (cf. Hoogvliet 1913: 61) *Lingua* besteedt hij namelijk een aantal pagina’s aan de “verschillende tiepen of karakters van talen” (1903: 172-175). Laat ik eerst de contemporaine standaardtheorie aangeven waarvan de *Inleiding tot de studie der vergelijkende Indogermaansche taalwetenschap* (1905) van de hand van Jos. Schrijnen (1869-1938) een redelijk beeld geeft. In zijn boek, dat ingeleid is door de Leidse hoogleraar H. Kern, opteert Schrijnen voor de beproefde, vooral op Schleichers werk gebaseerde indeling in “isoleerende, agglutinerende en flekteerende talen”. Die indeling is gebaseerd op de “uitwendige structuur”. Weliswaar is ze niet volmaakt – een classificatie op basis van “begripsvertolking” zou beter zijn –, maar de door Steinthal ooit beproefde classificatie vindt Schrijnen te vaag en niet adequaat (1905: 39-47).

Hoogvliet is duidelijk een andere mening toegedaan. Bij een indeling van talen naar “de eigenaardige vorm van hun ontwikkeling”

onderscheidt men *analytische* of *ontbindende talen* als onze taal of het Engelsch, *synthetische* of *samenstellende talen* als Latijn, Grieksch of Russiesch, *agglutineerende* of *aanklevende talen* als Turksch en Hongaarsch, *monosyllabische* of *eenlettergrepige* talen als het Sjineesch, enz.

Hij vindt deze indeling “*onwezenlijk*”, omdat ze goeddeels op de spelling berust en grijpt dan terug op zijn theorie van de woordstukjes of “morphomoren”.⁷ Als je daarvan uitgaat, dan “vervalt van zelf het vermeende onderscheid tusschen de talen zoo niet geheel dan toch zeker voor het allergrootste gedeelte”. Zie je wereldwijd af van de heersende spelling en laat je ook nog de “door de plaatselijke grammatici voor elke bizondere taal speciaal ingevoerde opvattingen en terminologieën vervallen, dan blijft van het *enorme* verschil, dat aanvankelijk tusschen de uitdrukkingswijzen van al die talen scheen te bestaan, maar *bijzonder weinig* over”.

Als voorbeeld neemt hij het Chinees:

Het Sjineesch als *monosyllabische* taal is volgens veel geleerden een hoogst merkwaardig exemplaar onder de talen. Beschouwt men echter zonder vooroordeel de feiten, dan blijkt vooreerst, dat *samenstellingen* als b.v. *vruchtboom* en *boomvrucht* in 't Sjineesch op *volkomen dezelfde* wijze als in 't Hollandsch gevormd worden. De hollandsche grammatici *schrijven* de twee onderdeelen aan een stuk en *zeggen*: “Het is *één woord*” en de sjineesche grammatici teekenen de *twee* woordprentjes *los naast elkaar* en *zeggen*: “Het zijn *twee woorden*”... Ziedaar al het verschil. En omtrent *afgeleide* woorden blijkt bij onderzoek iets dergelijks. Sommige woorden toch worden *alleen in verbinding met andere woorden* gebruikt om *uit het begrip van een gegeven woord een ander begrip af te leiden*, terwijl aan de toegevoegde woordjes *op zich zelf moeilijk een afzonderlijke beteekenis kan worden toegekend* ... wat vrij wel hierop neerkomt, dat de bedoelde ‘woorden’ eenvoudig *afzonderlijk geschrevene afleidingstoevoegselen* zijn in soort en wezen geheel overeenkomende met *uitgangen* als *-ing, -heid, -baar, -zaam* enz. Voor wie achter de schermen weet te kijken is dus het “monosyllabische” Sjineesch eenvoudig een taal *als iedere andere* (1903: 173).

Hoogvliet erkent overigens dat er tussen de diverse talen werkelijke verschillen bestaan. “Het is nl. ook naar onze meening een feit, dat in sommige talen de woordstukjes wat *stijver*, in andere wat *losser* zijn

⁷ Zie hiervoor Hoogvliet 1903: 132 sqq. Ik moet dit onderwerp hier verder buiten beschouwing laten. Zie voor enkele opmerkingen Noordegraaf 1996: 110-112.

aangeschroefd of aangeschoven. Maar in onze ogen is dit *een verschil in graad* en geenszins *een verschil in karakter en wezen*” (1903: 173-174).

Twee opmerkingen bij het voorgaande. In de eerste plaats zien we dat Hoogvliet zijn stelling uit 1885: “Tussen analytische en synthetische talen bestaat geen wezenlijk in de natuur liggend verschil” heeft uitgebreid tot alle talen van de wereld. Ten tweede is het zo dat Hoogvliet ook hier breekt met het negentiende-eeuwse ontwikkelingsmodel (cf. Bakker 1977: 152), dat onder meer inhoudt dat het Chinees op de laagste trap van taalontwikkeling staat. Zijn visie lijkt me alleszins compatibel met zijn overtuiging dat de “Kern des Sprachwesens” bestaat uit een

in unterbewusster Form in *allen* menschlichen Individuen befindliche *Normallogik*, welche ich in meiner Universalgrammatik *Lingua* darzulegen versucht habe (1913: 60- 61).⁸

Zoals gezegd, Hoogvliet ontkent niet dat er verschillen tussen talen bestaan – dat is “ook naar onze mening” een feit –, maar die verschillen zijn slechts gradueel. “Ook naar onze mening”, zegt Hoogvliet: wie vond dat dan nog meer? Het antwoord ligt voor de hand. Zoals Plank (1991: 423) opmerkt, “The morphological differences between flexion and agglutination seem to Gabelentz gradual rather than categorial”. De tijden zijn veranderd, zegt Gabelentz in zijn *Sprachwissenschaft*. Anders dan in de dagen van Humboldt en Schleicher “wird man jetzt lieber von Gradunterschieden als von Artunterschieden reden” (Gabelentz 1891: 373). Voor Gabelentz is een doorontwikkeling van isolerend via agglutinerend naar flecterend dan ook niet aannemelijk (voor details cf. Bartschat 1979: 69-70, 1989: 211, 1996: 90).

Of Hoogvliet veel aanhang of aandacht voor zijn alternatieve taaltypologische inzichten heeft gekregen, weet ik eigenlijk niet. Bekend is wel dat Hoogvliets ideeën en voorstellen inzake taal en taalonderwijs indertijd in het algemeen met de nodige scepsis ontvangen zijn, en dat heeft hem ernstig gefrustreerd.⁹

⁸ “Das Wesen der Sprache und zumal ihres Kernes der *Grammatik* muss daher in irgend etwas von solcher Beschaffenheit gesucht werden, dass es sich für *alle* Individuen völlig *gleichsteht* und keinerlei Verschiedenheiten zulässt” (Hoogvliet 1913: 60).

⁹ Dat blijkt onder meer uit de brieven van en aan Hoogvliet die te vinden zijn in het archief van de wat curieuze classicus, activist en vrijdenker Hendrik Clemens Muller (1856-1927), dat

4. Slotopmerkingen

In 1929 heeft de Hongaarse schrijver Frigyes Karinthy (1887-1938) er in een kort verhaal over gespeculeerd dat iedere twee mensen op deze aarde met elkaar verbonden zouden zijn door middel van een vijftal handdrukken. “Four or five handshakes from the original source” – zou dat historiografisch ook kloppen, vroeg ik me af. Laat ik tot besluit van deze bijdrage proberen om dat rond te krijgen.

Op woensdag 19 april 1922, in de week na Pasen dus, hield Hoogvliet op het Nederlandsche Philologencongres te Leiden een lezing over “grammatikale terminologie”. De Utrechtse privatdocent kreeg daar ook de gelegenheid om eens flink stoom af te blazen: hij voelde zich, zo vertelde hij onder meer, “uit de wetenschappelijke wereld *geboycot*, maar zal toch zolang hij adem heeft doorstrijden voor het verhevene doel” (1922: 51). Welnu, onder zijn gehoor bevond zich ook de jonge classicus H.J. Pos (1898-1955), die later als VU-hoogleraar in zijn colleges over de geschiedenis van de taalwetenschap ook het werk van Hoogvliet aan de orde zou stellen. Hij werd in de jaren dertig ook de promotor van C.F.P. Stutterheim (1903-1991), de Leidse taalkundige wiens assistent ik enige tijd ben geweest. En de jonge Pos zal Hoogvliet indertijd wel een hand gegeven hebben, want zo ging dat toen op die congressen. “Let’s shake hands”, het is te mooi om niet waar te zijn.

Bibliografie

- Bakker, D.M. (1977). “De grammatica in de 19^e eeuw”. In: D.M. Bakker & G.R.W. Dobbins (red.), *Geschiedenis van de Nederlandse taalkunde*. Den Bosch: Malmberg, 113-160.
- Bartschat, Brigitte (1979). “Der Beitrag H.G.C. von der Gabelentz zur Entwicklung der allgemeinen Sprachwissenschaft”. In: Eberhardt Richter & Manfred Reichardt (red.), *Hans Georg Conon von der Gabelentz: Erbe und Verpflichtung*. Berlin: Akademie der

bewaard wordt op het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis te Amsterdam. Muller probeert een sombere en verbitterde Hoogvliet, die aan verscheidene ernstige fysieke kwalen lijdt, moed in te spreken – rond 1920 gaat de correspondentie over een mogelijke benoeming op een leerstoel Nederlands te Londen – en hij spant zich krachtig in om een bloemlezing van of een feestbundel voor Hoogvliet tot stand te brengen, initiatieven die om financiële redenen geen doorgang hebben gevonden.

- Wissenschaften der DDR, Zentralinstitut für Sprachwissenschaft, 59-74. (Linguistische Studien, Reihe A, Arbeitsberichte, 53).
- Bartschat, Brigitte (1989). "Die kritische Weiterentwicklung der morphologischen Typologie des 19. Jahrhunderts durch J. Baudouin de Courtenay und H.G.C. von der Gabelentz". In: M. Szymczak e.a. (red.), *Jan Niecisław Baudouin de Courtenay a lingwistyka światowa*. Wrocław [ect.]: Ossoliński 205-212.
- Bartschat, Brigitte (1996). "Sprachwissenschaft und Sprachforschung bei Georg von der Gabelentz". In: Eugenio Coseriu, Kennosuke Ezawa & Wilfried Kürschner (red.), *Sprachwissenschaftsgeschichte und Sprachforschung. Ost-West-Kolloquium Berlin 1995: Sprachform und Sprachformen: Humboldt, Gabelentz, Sekiguchi*. Tübingen: Niemeyer, 89-95.
- Coseriu, Eugenio (1984). "Georg von der Gabelentz und die synchronische Sprachwissenschaft". In: Georg von der Gabelentz, *Die Sprachwissenschaft, ihre Aufgaben, Methoden und bisherigen Ergebnisse*. Zweite, vermehrte und verbesserte Auflage herausgegeben von Albrecht Graf von der Schulenburg. Leipzig: Chr. Herm. Tauchnitz. Reprint Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft. Mit einer Studie von Eugenio Coseriu neu herausgegeben von Gunter Narr & Uwe Petersen, [3-35]. Oorspr. als "Georg von der Gabelentz et la linguistique synchronique" in *Word* 23 (1967), 74-100.
- Dèr Mouw, J.A. (1903). "Een algemeene spraakleer. *Lingua. Een beknopt leer- en handboek van Algemeen en Nederlandsche taalkennis* door Dr. J.M. Hoogvliet". [Ongepubliceerde recensie van Hoogvliet 1903]. In: Noordegraaf 1987, 11-33.
- Dèr Mouw, J.A. (1906). *Kritische studies over psychisch monisme en nieuw-Hegelianisme*. Leiden: A.W. Sijthoff. Geciteerd naar J.A. dèr Mouw, *Verzamelde werken*. Vijfde deel. *Kritische studies*. Amsterdam: G.A. van Oorschot 1948.
- Ebeling, C.L. (2006). *Semiotaxis. Over theoretische en Nederlandse syntaxis*. Amsterdam: AUP.
- Elffers-van Ketel, Els (1991). *The historiography of grammatical concepts. 19th and 20th-century changes in the subject-predicate conception and the problem of their historical reconstruction*. Amsterdam & Atlanta, GA. (Diss. Utrecht).
- von der Gabelentz, Georg (1887). "Zur chinesischen Sprache und zur allgemeinen Grammatik". *Internationale Zeitschrift für allgemeine Sprachwissenschaft* 3, 92-109.
- von der Gabelentz, Georg (1891). *Die Sprachwissenschaft, ihre Aufgaben, Methoden und bisherigen Ergebnisse*. Leipzig: Weigel.
- von der Gabelentz, Georg (1894). "Hypologie der Sprachen, eine neue Aufgabe der Linguistik". *Indogermanische Forschungen* 4, 1-7.
- van Ginneken, Jac. (1906). Recensie van Otto Jespersen, *Growth and structure of the English language* [...]. *Boekenschouw voor godsdienst, wetenschap en kunst* 1, 521-529.
- Hoogvliet, J.M. ([1895]). *Grondbeginselen der algemeene of univerzele spraakleer bestemd om als grondslag te dienen voor de wetenschappelijke studie van doode en levende, Indo-europese en niet-Indo-Europese talen*. Wageningen: in eigen beheer.

- Hoogvliet, J.M. (1903). *Lingua. Een beknopt leer- en handboek van Algemeene en Nederlandsche taalkennis*. Amsterdam: S.L. van Looy.
- Hoogvliet, J.M. (1913). *Die sogenannten Geschlechter im Indo-Europäischen und im Latein, nach wissenschaftlicher Methode beschrieben, mit einem Zusatz zur Anwendung auf weitentfernte Sprachen*. Den Haag: Martinus Nijhoff.
- Hoogvliet, J.M. (1922). "Over grammatikale terminologie". *Handelingen van het tiende Nederlandsche Philologencongres, gehouden te Leiden op woensdag 19 en donderdag 20 april 1922*. Groningen: Wolters, 51-54.
- Janssen, Theo A.J.M. (2006). *Onvolledige zinnen*. Amsterdam [Afscheidscollege Vrije Universiteit, Amsterdam].
- Noordegraaf, Jan (1987). *Dèr Mouw contra Hoogvliet. Universele Grammatika anno 1903*. Schiedam: Huis te Riviere Pers.
- Noordegraaf, Jan (1996). "Hoogvliet versus van Ginneken. Dutch linguistics around the turn of the century". In: Jan Noordegraaf, *The Dutch Pendulum. Linguistics in the Netherlands 1740-1900*. Münster: Nodus Publikationen, 99-129. Oorspr. in *Historiographia Linguistica* 15 (1988), 207-238.
- Noordegraaf, Jan (1997). "Gabelentz, Paardekooper en de eenzinsdeelproof". In: Jan Noordegraaf, *Voorlopig verleden. Taalkundige plaatsbepalingen, 1797-1960*. Münster: Nodus Publikationen, 220-221.
- Noordegraaf, Jan (2000). "Gabelentz en Hoogvliet over partikels." In: Jan Noordegraaf, *Van Hemsterhuis tot Stutterheim. Over wetenschapsgeschiedenis*. Münster: Nodus Publikationen, 198-201.
- Noordegraaf, Jan (2001). "The Man Who Knew Too Much. J.M. Hoogvliet as a teacher and theoretician of language". In: Marcel Bax & Jan-Wouter Zwart (red.), *Reflections on Language and Language Learning. A Festschrift for Arthur van Essen*. Amsterdam & Philadelphia: John Benjamins, 21-33.
- Noordegraaf, Jan (2006). "Taal als gebrek. Bréal, Van Eeden en het misverstand". *Voortgang, jaarboek voor de neerlandistiek* 24, 205-216.
- Plank, Frans (1991). "Hypology, typology: the Gabelentz puzzle". *Folia Linguistica* 25: 421-458.
- Reichling, Anton (1966). "Wat is algemene taalwetenschap? ". In: Anton Reichling, *Verzamelde studies over hedendaagse problemen der taalwetenschap*. Vierde druk. Zwolle: Tjeenk Willink, 7-23. Oorspr. zelfstandig verschenen, Groningen & Batavia: Wolters 1947.
- Rosenkranz, Bernhard (1970). *Georg von der Gabelentz und die junggrammatische Schule*. [Köln]: Institut für Sprachwissenschaft Universität Köln. Arbeitspapier, 14.
- Schrijnen, Jos. (1905). *Inleiding tot de studie der vergelijkende Indogermaansche taalwetenschap vooral met betrekking tot de klassieke en germaansche talen*. Leiden: A.W. Sijthoff.
- Sweet, Henry (1877). "Words, Logic and Grammar". *Transactions of the Philological Society for 1876*, 470-503.